

# Prensîpên Amadekirina Ferhengeka Ortografîk ji bo Kurdîya Kurmancî

## Principles of Preparing an Orthographic Dictionary for Kurmanji Kurdish

### Mikail Bûlbûl

Mikail Bûlbûl | <https://orcid.org/0000-0002-1833-3757> | mikailbulbul47@gmail.com  
Mardin Artuklu University, Institute of Living Languages in Türkiye, Department of  
Kurdish Language and Culture, Mardin, Türkiye

#### Citation:

Bûlbûl, M. (2023). Prensîpên Amadekirina Ferhengeka Ortografîk ji bo Kurdîya Kurmancî. *Nubihar Akademî* 20. 34-49. DOI: <https://doi.org/10.55253/nubihar.1376298>.

Submission Date	15.10.2023
Acceptance Date	17.11.2023
Publication Date	30.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Etîk Beyan Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	There is no conflict of interest between the author and any parties in the article.
Complaints	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing in the journal retain the copyright to their work licensed under the <b>CC BY-NC 4.0</b> .

**Puxte**

Ji bo standardîzasyonê zimanekî çend qonaxên sereke hene ku hîlbijartina herêmeka zimanî, grafitîzasyon, kodîfikasyonê normên rêzimanî û ferhengî û modernîzasyon hin ji wan in. Amadekirina ferhengeka ortografîk anku standard jî yek ji karên sereke ye ku dikeve nav xebatên kodîfikasyonê zimanekî. Di vê xebata xwe da em dê li ser prensîpên amadekirina ferhengeka ortografîk ji bo kurdîya kurmancî bisekinin. Di kurdîya kurmancî da jî wekî gelek ziman û diyalektên zimanên din gelek varyantên bêjeyan hene. Ji bo amadekirina ferhengeka standard jî nav varyantên bêjeyekê hîlbijartina formekê karekî hem giring hem jî hesas e. Ji bo xebateka weha divê pêşî varyantên bêjeyan ji devokên cuda bèn berhevkirin û lijeneyeka biryarder bê sazîkirin. Ew lijeneya biryarder jî nav varyantên bêjeyan divê yekê ji bo kurmancîya standard hîlbijêre. Ji bo ku bikare biryarê bide jî divê meylên biryardanê tesbît bike. Berbelavîya formeka varyantekê, hevbeşbûna navbera diyalektan, forma zimanê deynkirî, forma kurdîbûyî meylên giring in ji bo biryardana li ser varyantekê. Armanca vê xebatê jî ew e ku ji bo ferhengeka standard a kurdîya kurmancî prensîpên sereke yên ferhengeka ortografîk nîqaş û destnîşan bike.

**Peyvên Sereke**

Standardîzasyon, kodîfikasyon, ferhenga ortografîk, kurdîya kurmancî.

**Abstract**

There are several main stages for the standardization of a language, among which are the selection of a language area, graphitization, codification of grammatical and lexical norms, and modernization. Preparing an orthographic dictionary or standard is one of the main tasks involved in the codification of a language. In this study, we will focus on the principles of preparing an orthographic dictionary for Kurmanji Kurdish. In Kurmanji Kurdish, like many languages and dialects of other languages, there are many variants of words. Choosing one of the variants of a word for the preparation of a standard dictionary is both an important and sensitive task. For such a study, word variants should first be collected from different dialects and a decision-making commission should be established. This commission must select a variant from the collected word variants to be used in standard Kurdish. In order to decide on word variants, one must first identify basic decision-making tendencies. The widespread use of a variant, its commonality in different dialects, the form of the borrowed word in the language from which it is borrowed, and kurdized forms are the main tendencies to consider in making the decision. The purpose of this work is to discuss and define the main principles of an orthographic dictionary for a standard dictionary of Kurmanji Kurdish.

**Keywords**

Standardization, codification, orthographic dictionary, Kurmanji Kurdish.

## Destpêk

Di serdema modern da polîtîka û plansazîya zimanî û bi van têgihan ve girêdayî standardîzasyonê zimanî, têgihên gelekî aktuel in û gelek xebat, vekolîn û nîqaş li ser wan tên kirin. Em dikarin bibêjin ku prosesên standardîzasyonê bi giştî bi prosesên netewesazîyê ra têkildar in. Helbet prosesa standardîzasyonê her zimanekî li gor şertên xwe yê taybetî û xweser ji yê din cîyawaz e. Dema em behsa standardîzasyonê kurdîya kurmançî jî dikin, em dibînin ku ew li gor şertên xwe yê xweser xwedî taybetmendiyên cuda ye.

Ji bo kurdîya kurmançî, peydabûna normên nivîsîneka standard, ne di manaya îro da be jî, cara yekem bi Melayê Cizîrî çê bûye (Kreyenbroek, 2005, r. 56). Awayê nivîsîna Melayê Cizîrî bû bîngeha normên nivîsîna kurmançîya klasîk ku bi devoka Cizîrê bû. Berhemên kurdî yê klasîk bi giştî bi vê devokê hatine nivîsîn û di medreseyan da perwerde bi wan normên ku kê zêde hebûn, pêk dihat. Lê eger em li serdema modern binêrin, em dikarin bibêjin ku kurd ji salên 1850yî û bi vir ve, nebûne xwedî desthilateka cidî û ji dezgehên ku bi awayekî merkezi plansazîya zimanî bike, bêpar mane. Yekîtîyeka kurdan a polîtîk pêk nehatîye û axa wan li nav çar dewletan hatîye dabeşkirin û kurmançîxav bi sînoran ji hev qut bûne. Ji ber ku kurd hem bi awayekî polîtîk û hem jî bi awayekî cografîk ji hev qut bûne jî du navendên cuda li ser du jêrdîyalektên cuda derketine pêş. Ji bo ku em vê rewşê baştir fam bikin divê pêşî em li herêmên zimanî û jêrdîyalektên kurdîya kurmançî binêrin.

Haco kurmançî dike sê beş (TN<sup>1</sup>, r. 49, 50). Li gor wî koma yekem ji kurmançîya Dihok, Hekarî, Cizîr û Şîrnexê pêk tê ku ji wan ra dibêje; badîni, bayezîdî û botanî û hemûyan bi hev ra wekî botanî bi nav dike. Di koma duyem da herêmên Êrmîye, Şingal, Sêrt, Amed, Batman, Mêrdîn, Heseke, Riha, Agirî, Efrîn, Erzerûm, Qers û kurmançîya kurdên Qefqasyayê hene û hemûyan bi hev ra wekî şingalî bi nav dike. Di koma sêyem da jî herêmên Dîlok, Semsûr, Mereş, Sêwas, Erzîngan û kurmançîya kurdên Xoresanê hene û wan wekî devoka Dîlok-Mereşê bi nav dike. Opengin û Haig (2014, r. 147) jî kurmançî li ser pênc herêman dabeş dikin, lê di xebata Opengin û Haig (2015, r. 36) da wekî herêmên berfireh sê herêm hatine destnîşankirin. Wan ev sê awayên kurmançî bi awayê kurmançîya başûrrojilatî (behîdîni: Şemzînan, Hekarî, başûrê Wanê, Dihok, Êrmîye), kurmançîya başûrî (Mêrdîn, Batman, Şîrnex, Dîyarbekir, Riha, Heseke, Serhed: Erzîrom, Mûş, Agirî) û kurmançîya rojavayî (Mereş, Meletî, Sêwas, Semsûr, qismen Riha, Heleb) destnîşan kirine (di pêvekê da nexşe jî heye). Muhammed (2015) jî kurmançî dike sê herêm û wan wekî kurmançîya rojhilatî (Dihok, Hekarî, Êrmîye, Bazîd, Wan), kurmançîya navendî (Mêrdîn,

<sup>1</sup> TN: Tarîxa wê nediyar e.

Qamişlo, Dîyarbekir), kurmancîya rojavayî (Riha, Efrîn, Mereş, Meletî, Elbîstan, Konya, qismek Xoresan) destnîşan dike.

Em van dîtinan li ber çavan bigirin, mirov dikare kurmancî û jêrdîyalektên wê bike sê beş û belavbûna van sê jêrdîyalekt û herêmên wan li gor bajar û bajarokan, teqrîben weha destnîşan bike:

**a. Jêrdîyalekta Berfiratî:** Bajar, bajarok û herêmên wekî Sirûc, Kobanê, Efrîn, Hewag, Semsûr, Meletî, Entab, Mereş, Elezîz, Sêwas, Erzîngan, kurmancîya Xoresanê û pirañiya kurdên Anatolyaya Navîn bi vê jêrdîyalektê diaxivin.

**b. Jêrdîyalekta Mêrdîni-Serhedî:** Bajar, bajarok û herêmên wekî Wêranşar, Qoser, Nîsêbîn, Qamişlo, Amûdê, Serê Kanîyê, Şingal, Mêrdîn, Kercews, Kerboran, Midyad, Hesenkêf, Dîyarbekir, Êlih, Mûş, Wan, Bedlîs, Agirî, Îdir, Erzîrom, Qers, Makû, Salmas, Xoy, kurdên Kafkasya û Asyaya Navîn bi vê jêrdîyalektê diaxin.

**c. Jêrdîyalekta Botî-Behdîni:** Devoka botî ku li Cizîra Botan, Dêrka Hemko, Silopya, Zaxo, Şirnex, Sêrt, Hîzanê û devoka behdîni ku li Duhok, Amêdî, Akre, Urmîye, Elbak û Colemêrgê serdest e, jêrdîyalekta botî-behdîni pêk tîne.

Famkirina kurmancî û jêrdîyalektên wê girîng e, ji ber ku têkildarî karê kodîfikasyonê normên zimanî ye. Li gor Haugenî (1966, r. 18) gava yekem ji bo standardîzasyonê zimanekî, hîlbijartina normeka (selection of norm) zimanî ye. Piştî hîlbijartina herêmekê yan formekê jî karê kodîfikasyonê (codification of form) tê kirin (r. 20). Li gor Haugenî piştî hîlbijartin û karên kodîfikasyonê jî prosesên dîyarkirina hûrgilîyan (elaboration of function) û di dawiyê da jî qebûlkirina ji hêla civakê ve (acceptance by the community) tê (r. 22, 24). Eger em bala xwe bidin Haugenî, em dibînin ku qonaxa duyem a standardîzasyonê karê kodîfikasyonê ye û çêkirina ferhengeka ortografîk jî dikeve nav vê qonaxê. Îcar dema em li rewşa kurmancî dinêrin, em dibînin ku cotstandardî pêk hatîye ku yek li gor normên jêrdîyalekta botî-behdîni û ya din jî li gor jêrdîyalekta mêrdîni-serhedî çê bûye. Îro li Kurdistanê Bakur ku di hin waran da tîpên latîni tînen bikartînin, rastnivîsîna bêhtir li gor normên ku Celadet Bedirxanî di *Hawarê* da destnîşan yan jî tetbîq kiribûn teşe girtîye û ew herî zêde nêzîkî jêrdîyalekta mêrdîni-serhedî ye. Li Kurdistanê Başûr jî normên rastnivîsîna li ser bîngeha tîpên erebî û jêrdîyalekta behdîni teşe girtîye. Sedema vê cotstandardîyê jî ew e ku kurdan di dema modern da statuyên sîyasî bi dest nexistine, welatê wan dabeş bûye, yekîtiya cografîk bi sînoran ji hev parçe bûye û ji dezgehên ku polîtîka û plansazîya zimanî bi awayekî navendî dîyar bikin, bêpar mane. Ji bo roja îro eger em karê ferhenga ortografîk bikin, divê em vê rewşê li ber çavan

bigirin û bi hîlbijartina bêjeyên hevbeş ên van du jêrdiyalektan, zimanê nivîskî nêzî hev bikin.

Dema em li rewşa xebatên rastnivîsîna kurmancîyê binêrin, em dibînin ku gelek xebatên takekesî hene ku bêhtir têkildarî karê rêzimaneka ortografîk in, lê ne têkildarî ferhengê ortografîk in. Wekî nimûne xebatên wekî yên Evdal (1958), Zêrevan (1997), Aydogan (2012), Tan (2015), Baran (2018) beşek yan jî bi temamî li ser rastnivîsînê ne û xebatên takekesî ne. Yekem xebata ferhenga ortografîk ji bo kurmancîya standard, ew xebat e ku bi edîtorîya Malmîsanîjî (2012) hatîye kirin û li ser bingeha komkirina varyantên bêjeyan û hîlbijartina yekê ji wan e. Altug (2019) jî xebateka takekesî li ser ferhenga ortografîk kirîye û pêşniyazên xwe pêşkêş kirine. Lê di xebata wî da gelek bêje hene ku tev li varyantên xwe hatine dayîn û hîlbijartinek di navbera varyantan da nehatîye kirin û dûrî mentîqa ferhengê ortografîk e. Xebatên takekesî helbet giring in, lê karê ferhengê ortografîk divê bi awayekî dezgehî bê kirin û biryara formên bêjeyan di encama nîqaşên dûrûdirêj da û bi konsensusê bê dayîn. Xebata Weqfa Mezopotamyayê di vî warî da yekem xebata dezgehî û cidî ye û ji aliyê komîsyoneka zimanî ya berfireh ve tê kirin. Ev xebat hîn jî didome û hîn nehatîye çapkirin.

Ji bo prensîpên amadekirina ferhengê ortografîk, divê mirov rewşa fonolojîk, morfolojîk û semantîk a bêjeyan li ber çavan bigire. Lê berî ku em behsa prensîpên amadekirina ferhengê bikin divê em behsa xebatên amadekarîyê biki

## 1. Xebatên Amadekarîyê ji bo Ferhenga Ortografîk

Amadekirina ferhengê ortografîk karekî pisporane ye. Ji bo vî karî divê amadekarîyên baş bînin kirin. Du karên pîr sereke hene ji bo vî karî û mirov dikare wan weha destnîşan bike.

### 1.1. Avakirina Lijneyeka Biryarder

Ji bo karê ferhenga ortografîk divê lijneyek bê avakirin ku endamên wê kesên xwedî lîyaqet û pispor bin. Bi giranî divê zimannas tê da cih bigirin, lê hebûna folklorîst û wêjekaran jî giring e. Ev lijne dê lijneyeka biryarder be, li ser varyantên bêjeyan nîqaşan bike û ji bo kurmancîya standard ji nav wan yekê hîlbijêre. Ji bo ku bi awayekî subjektîf biryar neyên dayîn, giring e ku beşdar ji herêmên cuda bin.

### 1.2. Berhevkirina Varyantên Bêjeyan

Di çêkirina ferhenga ortografîk da, yek ji karên sereke û giring ew e ku varyantên bêjeyan bînin berhevkirin. Çawa ku me di destpêkê da diyar kir di kurmancî da gelek jêrdiyalekt û devok hene. Ji bo ku lijneya biryarder bikare

biryarekê bide divê varyantên bêjeyan ji herêmên zimanî yên cuda hatibin komkirin. Bo nimûne hinek kurd ji bo peyva “benîşt”ê varyantên wekî “benîşt, binêşt, benûşt, menîşt, penûç”ê (Komîsyon, 2023) bi kar tînin. Bi vî awayî ji nav varyantan yek divê ji bo kurmancîya standard bê hilbijartin.

Ji bilî karê berhevkirina varyantan ji herêmên cuda divê ji korpûsa nivîskî jî sûd bê wergirtin. Ji bo vî karî divê di serî da ferhengên kurdî, hemû cure berhem bîn komkirin û tesbîta varyantên bêjeyan di wan da jî bê kirin.

## 2. Dîyarkirina Meylên Biryardanê ji bo Amadekirina Ferhenga Ortografîk

Dîyarkirina prensîpên amadekirina ferhenga ortografîk karekî zehmet e. Ji ber ku ziman bi xwe hebûneka dînamîk e û gelek faktor tesîrê lê dikin. Em nikarin hin prensîpên sabît destnîşan bikin û hemû biryaran li gor wan bidin. Lewra ji bo biryardana hinek xalan dibe ku prensîpek û ji bo biryardana hinek xalên din, dibe ku prensîpeka din li kar be. Bo nimûne forma “berf”ê berbelavtir e ji forma “befir”ê, lê eger pîvana me nêzîkbûna reha etîmolojîk be divê mirov “befir”ê hilbijêre. Eger mirov pêşî hin meylên biryardanê ji bo amadekirina ferhenga ortografîk destnîşan bike, em dikarin bi gîştî van bibêjin:

### 2.1. Berbelavî

Gelek giring e ku mirov bizane ka peyvek çiqasî di korpûsa meydanî û nivîskî da berbelav e. Ya rast ew e ku ji nav varyantên bêjeyan, ya herî berbelav li ber çavan bê girtin û wekî meyl ew form bê hilbijartin. Bo nimûne peyva “kes”ê (şexs) gelekî berbelavtir e ji varyanta “kis”ê û divê di biryardanê da ev rewş li ber çavan bê girtin. Ji bo ku forma berbelav bê tesbîtîkirin divê bikaranîna di devokên cuda da li ber çavan bê girtin.

Di mijara zayenda rêzimanî da jî dîsa divê berbelavî li ber çavan bê girtin. Lewra gelek bêje hene ku li gor herêman zayenda wan a rêzimanî ji hev cuda ye. Bo nimûne li hin herêman “por” nêr e (porê min), hin herêman mê ye (pora min). Di rewşeka weha da bikaranîna kîjan zayendê bêhtir berbelav be (porê min), divê ew form bê hilbijartin.

### 2.2. Hevbeşbûna Navbera Dîyalektan

Di karê biryardana varyantên bêjeyan da giring e ku bêjeyên hevbeş li ber çavan bîn girtin. Bi vî awayî ev hilbijartin dê ji bo hemû axiverên kurdî nastir be.

### 2.3. Forma Zimanê Jêdeynkirî

Wekî em dizanin gelek tesîrên zimanên derûdorê û bîyanî yên wekî tirkî, erebî, fransîzî, îngilîzî li ser kurdî hene û gelek bêje hatine deynkirin. Bi taybetî

ji bo bêjeyên ku nû ketine kurdî, giring e ku mirov forma zimanên jêdeynkirî jî li ber çavan bigire. Bo nimûne gelek kurmanç ji bo “doktor”ê formên wekî “doktor, textor, diktora, dixtor, doqtor, doxtir, duxtor, dûxtûr, textor tixtor, tixtûr” bi kar tînin. Lê forma herî zêde nêzîkî zimanê jêdeynkirî “doktor” e û divê ev yek li ber çavan bê girtin.

#### 2.4. Forma Kurdîbûyî

Hin bêje hene ku ji zimanekî bîyanî yan derûdorê derbasî kurdî bûne û kurdîbûyî ne. Mirov dikare vê rewşê li ber çavan bigire û forma kurdîbûyî ya bêjeyên deynkirî hilibijêre. Bo nimûne peyva “fehm” ji erebî hatîye deynkirin lê di kurdî da varyantên wê yên wekî “fam, fahm, fehim, feh, fem, fêhim, fêhm, fêm, fihm” tên bikaranîn. Forma “fehm” nêzîktirî etîmona xwe ya zimanê jêdeynkirî ye lê mirov dikare formên kurdî “fam” yan “fêm”ê ku berbelav in, li ber çavan bigire.

Herweha bêjeyên ku ji erebî hatine deynkirin, yên wekî “resm, aql, şikl” ku ne li gor fonotaksa kurdî ne û epentez di wan da çê bûne û formên wekî “resim, aqil û şikil” ji wan peyda bûne jî di kurdî da gelek in. Di rewşeka weha da jî divê forma ku epentez tê da çê bûye bê hilibijartin. Eger bêjeyên ku ji erebî hatine girtin ne li dijî fonotaksa kurdî bin, hewce nake forma bi epentez bê tercîhkirin. Bo nimûne peyva “behs” ne li dijî fonotaksa kurdî ye lê xwedî varyantên wekî “bas, behis, bes” e ku forma epentezî “behis” jî di nav wan da heye.

### 3. Prensîpên Morfolojîk û Semantîk

Piştî ku amadekarîyên wekî avakirina lijneyeka zimanî, berhevkirina varyantên bêjeyan û dîyarkirina prensîpên meylên biryardana ji bo varyantan, divê mirov prensîpên morfolojîk û semantîk destnîşan bike û di biryardanê da wan li ber çavan bigire. Em dikarin van prensîpên sereke li ber çavan bigirin:

#### 3.1. Prensîp ji bo Sînonîman

Di zimanî da hem varyantên bêjeyan hene û hem jî sînonîmên wan. Bi nimûne ji bo peyva “poz” (noise) sînonîmên wekî bêvil, kepû, difin hene. Hebûna sînonîmên bêjeyan dewlemendîya zimanî ye û divê mirov wan biparêze û ji nav wan yekê hilbijêre. Çê nabe mirov bibêje em dê ji bo zimanê standard “poz”ê hilibijêrin û bi kar bînin lê “bêvil”, “kepû” û “difin”ê hilibijêrin û bi kar neynin. Lê eger varyantên wan hebin mirov dikare ji nav varyantên wan yekê hilibijêre. Bo nimûne peyva “kepû”yê xwedî varyantên wekî “kep”, “kepi”yê ye û mirov dikare ji nav van forman yeka berbelav hilibijêre.

## 3.2. Prensîp ji bo Varyantan

Varyantên bêjeyan, ew formên bêjeyan in ku rehên wan yek in lê guherînen fonolojîk di wan da çê bûne. Ji bo ku mirov bikare biryareka rast bide divê mirov semantîka wan jî li ber çavan bigire. Eger em taybetmendiyên semantîk yê varyantan li ber çavan bigirin, ev rewşên cuda derdikevin meydanê ku ev rewş tesîrê li dîyarkirina prensîpan jî dikin:

### 3.2.1. Eger Reh û Manaya Varyantan Yek Bin

Bêjeyên ku rehên wan yek in û guherînen fonolojîk di wan da çê bûne, eger bi guherînen fonolojîk manayên cuda ji wan peyda nebûbin, divê wekî yek komê bê qebûlîkirin û ji nav wê komê yek bê hilbijartin. Bo nimûne peyva "hiş"ê varyantên wê yê wekî "heş, hoş, huş, hûş"ê (Komîsyon, 2023) hene û hemû ji bo heman tiştî tên bikaranîn. Yanî guherînen fonolojîk mana neguhertîye. Dîsa gelek varyantên peyva "jûjî"yê yê wekî "jûjî, jîjû, jivjî, jiji, jîjî jijo, jîho, jîjî, jîjk, jîjo, jîjû, joi jui, jûjî, jûjû, jûşik, şîjo, şojî"yê (Komîsyon, 2023) hene ku hem reh hem jî manaya hemûyan yek e. Loma divê ji nav wan forman yeka berbelav bê hilbijartin.

### 3.2.2. Eger Reha Varyantan Yek Be lê Mana Cuda Be

Bêjeyên ku rehên wan yek in lê bi guherînen fonolojîk varyant ji wan çê bûne, eger bi guherînen fonolojîk manayên cuda ji wan peyda bûbin, wekî bêjeyên cuda tên qebûlîkirin û ji bo her manayekê hilbijartinên cuda tên kirin. Bo nimûne bêjeyên "bazar" û "bajar"ê ji heman rehê tên û etîmona wan yek e lê ji aliyê semantîk ve bûne du tiştên cuda. Peyva "bazar"ê xwedî varyantên wekî "bozor" û "pazar"ê ye. Peyva "bajar"ê jî xwedî varyantên wekî "bacar" û "bajêr"ê ye. Loma her yek bi varyantên xwe dibe komeka cuda û hilbijartin divê ji nav wan komên cuda pêk bê.

### 3.2.3. Eger Reha Varyantan Yek Be, Paşgirên Cuda Wergirtibin û Mana Ne Cuda Be

Di kurdî da gelek bêje hene ku bi pêşgir yan paşgiran darêjtî ne ku bi taybetî paşgir pir aktîf tên bikaranîn. Hin caran em dibînin ku paşgirên cuda li rehên bêjeyan zêde dibin ku ew paşgirên cuda ji bo heman manayê hatine bikaranîn, hin caran jî paşgirên cuda li rehên bêjeyan zêde dibin û manayên cuda derdikevin meydanê. Di rewşeka weha da divê em rewşa semantîk li ber çavan bigirin û li gor wê hilbijartinekê bikin. Bo nimûne li ser reha peyva "kêm"ê paşgirên cuda zêde bûne û varyantên darêjtî yê wekî "kêmanî, kêmahî, kêmasî, kêmatî, kêmayetî, kêmtî" (Komîsyon, 2023) peyda bûne ku manaya hemûyan yek e. Yanî paşgirên cuda manayên cuda dernexistine holê. Di



rewşeka weha da lazim e em wan paşgirên cuda wekî alomorf (allomorph) qebûl bikin û ji nav wan komên varyantan yekê hilibijêrin.

Xaleka din a giring jî heye ku têkildarî paşgirên “-ahî” û “-ayî”yê ye. Di kurmancîyê da paşgirên ku wekî alomorf tîk bikaranîn û ji hevalnavan navdêran çê dikin -ahî, -ayî gelekî berbelav in. Gelek bêjeyên wekî “avahî, berahî, bilindahî, birahî, bînahî, boşahî, cudahî, dijaminahî, germahî, gêjahî, girahî, gurahî, hênikahî, hêşnahî, hindikahî, kinahî, kurtahî, kutahî, kûrahî, lavahî, lezahî, mirovahî, nermahî, nizmahî, ronahî, qirêjahî, reşahî, ronikahî, sivikahî, şilahî, şînahî, şîrînahî, tengahî, tevahî, tînahî, valahî, windahî, ziwahî” xwedî varyantên bi “ayî”yê jî ne. Di van cure bêjeyan da ku hem bi paşgira “-ahî” hem jî “-ayî”ê varyant ji wan peyda bûne, mirov divê yê bi “-ahî” çê bûne hilibijêre. Ji ber ku hem bikaranîna wan berbelavtir e hem jî dema ku piştî wan paşgira îzafeyê (y)a bê dê du heb /y/ neyên bikaranîn. Bo nimûne ji dêvla “avayîya bilind” dê “avahîya bilind” bê bikaranîn ku mimkin e di hînkirina zimanî da hêsanîyekê jî peyda bike.

Hin bêjeyên ku bi paşgirên “-(a)hî”, “-(a)yî” û “-tî” çê bûne jî hene ku forma bi paşgira “-tî” ji forma bi “-(a)hî”yê berbelavtir e. Di vanên weha da mirov dikare wekî awarte, forma bi “-tî”yê hilibijêre. Bo nimûne bêjeyên “zavâtî, zavayî, zavahî” û “aşnatî, aşnayî, aşnahî” bi vî awayî çê bûne û mirov dikare formên “zavâtî” û “aşnatî”yê hilibijêre.

Hinek kar (lêker) jî hene ku bi du paşgirên sereke çê bûne her yek ji wan xwedî gelek varyantan in. Bo nimûne karên ku bi “-tin”ê xelas dibin û karên ku bi “-andin”ê xelas dibin ji aliyê formê ve cuda ne lê manaya wan yek e. Mesela karên “kesaxtin û kesixandin, guhertin û guherandin, mijtin, mijandin”ê ji aliyê formên xwe ve ji hev cuda ne lê manaya wan yek e. Ji ber ku ji bo her formeka sereke bi wê formê ve girêdayî gelek varyant hene, dikarin bibin du komên sereke û ji bo her komekê varyant bê hilibijartin. Bo nimûne “guhartin” û “guherandin” dikarin bibin du kom û ji bo her komekê yek ji bo zimanê standard bê hilibijartin. Eger em weha bikin dê koma yekem bibe “guhartin” ku xwedî varyantên wekî “gewirtin, gohirtin, guhertin, guhortin”ê ye û koma duyem jî bibe “guharandin” ku xwedî varyantên wekî “guherandin, gewirandin, gewrandin, gorandin, guhêrandin, guhirandin, guhorandin, guhurandin, gûhûrandin”ê (Komîsyon, 2023) ye.

Wekî van nimûneyên jorîn, hin formên karan yê teneper jî li gor herêman xwedî du formên bingehîn ên cuda ne ku hinek ji wan bi “-in”ê hinek jî bi “-îyan”ê diqedin. Bo nimûne formên karên “gerîn, kenîn, firîn”ê li hin herêmên berfireh wekî “gerîyan, kenîyan, firîyan”ê tîk bikaranîn. Loma li gor van formên sereke, ji nav varyantan divê du form bîkîrîn.

### 3.2.4. Eger Reha Varyantan Yek Be, Paşgirên Cuda Wergirtibin û Mana Cuda Bûbe

Bêjeyên ku rehên wan yek in lê bi paşgirên cuda bêjeyên nû ji wan çê bûne, eger bi paşgirên cuda manayên cuda ji wan peyda bûbin, lazim e ji hev bînd cudakirin, bibin komên cuda û hîlbijartina her komekê di nav xwe da pêk bê. Bo nimûne di bêjeyên “xwendevan, xwendekar, xwendewar”ê da reh yek e, lê paşgirên cuda lê zêde bûne û wan paşgiran manayên cuda çê kirine. Loma jî divê em li gor manayên cuda komên wan cuda bikin û hîlbijartina her komekê cuda cuda bikin. Mesela em dikarin “xwendekar, xandekar, xwandekar, xwîndekar, xwendekor” di manaya telebe da, bikin yek kom; bêjeyên “xwendevan, xandevan, xundevan, xwandevan, xwendevon” (Komîsyon, 2023) bi manaya kesê ku ji xwendinê hez dike û dixwîne, bikin komeka din; “xwendewar, xandewar, xwendewer, xwendewor” bi manaya kesê ku xwendinivîsîna wî heye, bikin komeka cudatir û ji nav her komekê yekê ji bo kurmancîya standard hîlbijêrin.

### 3.2.5. Eger Reha Varyantan Yek Be, Pêşgirên Cuda Wergirtibin û Manane Cuda Be

Karên ku rehên wan yek in lê ji ber pêşgirên cuda, du yan zêdetir formên wan ên bîngêhîn hene û li gor her formekê jî varyantên cuda ji wan peyda bûne, ji nav varyantên wan, li gor pêşgirên cuda divê formên bîngêhîn bînd bijartin. Bo nimûne “bijartin, hîlbijartin, vebijartin” ji aliyê manayê ve yek in lê formên wan cuda ne. Divê ji koma varyantên bi pêşgira “hil-”ê yek, ji koma varyantên bi pêşgira “ve-” yê yek û ji koma varyantên bêpêşgir yek bê tercîhkirin. Eger em weha bikin dê “bijartin, bijewartin, bijêrandin, bijhartin, bijirandin, bijortin, biwjartin, jibartin” bibe komek; “hîlbijartin, helbijardin, helbijartin, hîlbijêrandin, hîlbijêrtin” bibe komek; û “vebijartin, vebijortin, vejibartin, vemijartin, vewejandin, vewejartin, vewijartin, vemijartin, webijartin” bibe komeka din.

### 3.2.6. Varyantên Bêjeyên Lêkdayî

Bêjeyên lêkdayî yên ku xwedî varyant in di kurdî da bi gelek awayan çê dibin. Çend rewşên ku di rastnivîsînê da gelekî derdikevin pêşîya me ev in:

#### 3.2.6.1. Bêjeyên Lêkdayî ku bi Navbergira (Interfix) “-e-”yê Çê Dibin

Di kurmancî da gelek bêjeyên wekî “jinebî, gotegot, koremar” hene ku formên wan ên wekî “jinbî, gotgot, kormar” jî hene. Bi taybetî di bêjeyên vedeng (onomatopoeia) da ev yek pir diqewime. Bi sedan bêjeyên wekî “borebor, qîjeqîj, hîqehîq, zirezir, xirexir, fîqefîq, helkehelk, wîtewît”ê hene ku hem bi navbergir hem jî bê navbergir çê dibin. Mirov dikare ji van cure peyvên lêkdayî

bi awayekî sistematîk varyantên ku bi navbergirê çê bûne hilibijêre. Ji ber ku di awayê çêbûna wan da meyleka xurt û berbelav a bikaranîna navbergirê heye.

### 3.2.6.2. Hevalkarên Lêkdayî yên ku bi Dîyarkera Amajenekirî “Her”ê Çê Bûne

Çendîkera “her”ê di kurmançî da bi awayekî berbelav wekî modîfîyekereka pêşnavdêrî (prenominal) tê bikaranîn û navdêran rave dike. Bo nimûne “her mirov, her dar, her xwendekar” bikaranînên bi vî awayî ne. Di van cureyên bikaranînan da divê “her” ji navdêran cuda bê nivîsîn. Dîsa berî hejmarnavan jî tê û bikaranînên wê yên wekî “her yek, her du, her sê, her çar, her sed, her sed û pêncî û heşt, her hezar û du sed û şêst û şeş”ê jî hene û dîsa divê cuda bê nivîsîn, ji ber ku di van bikaranînan da wekî dîyarkera amajenekirî (nonreferential determiner) hatîye bikaranîn. Lê *her* dema ku di bêjeyên wekî “herçend, herçiqas, herwiha, herwekî, herwisa”yê da û wekî hevalkara girêdanê (linking adverb) tê bikaranîn divê pêkve bê nivîsîn. Ji ber formên wekî “herçend, herçiqas, herwiha, herwekî, herwisa” formên leksîkalîzebûyî, ne wekî bikaranînên “her dar, her mirov, her sê”yê ne û hem ji aliyê beşên axiftinê (part of speech) hem jî semantîk ve ji hev cuda ne.

Di vî mijarê da peyva “hertim”ê rewşeka awarte ye. Lewra bêjeyeka leksîkalîzebûyî ye ku manaya “tim” û “hertim” heman e. Loma divê “ew” û “tim” jî pêkve bîn nivîsîn.

### 3.2.6.3. Bêjeyên Lêkdayî ku hem bi Awayê Hevalnav + Navdêr hem jî Navdêr + Hevalnav Çê Bûne

Hin bêjeyên lêkdayî di kurmançî da hene ku bi du stratejîyên cuda çê bûne ku yek bi awayê hevalnav + navdêr e, yek jî bi awayê navdêr + hevalnav e. Bo nimûne peyva “korfam”ê bi awayê hevalnav + navdêrê çê bûye û famkor jî bi awayê navdêr + hevalnavê çê bûye. Ji bo peyva korfamê varyantên wekî “korfem, korefam, korefem, kurefem, kûrefem, korfem, kwîrfem”ê û ji bo peyva famkorê jî varyantên wekî “fehmkor, femkor, fêmkor”ê peyda bûne. Di rewşên weha da mirov dikare evana bike yek kom û yekê ji nav wan hilibijêre. Ew form jî wekî meyl, divê ew varyant be ku bi awayê hevalnav + navdêrê çê bûbe lê ne bi awayê navdêr + hevalnavê. Ji ber ku di kurmançî da, wekî meyl, frazeka ku ji navdêr û hevalnavê pêk tê, dema ku leksîkalîze dibe û dibe lêkdayî û peyvrêziya wê (word order) bi awayê hevalnav + navdêrê ye. Yanî eger varyantên bêjeyeka lêkdayî yên wekî “avgerm, avgermk, germav, germaw, germov” derkevin pêşîya me, mimkun e ku em ji nav formên “germav, germaw, germov”ê hilibijartinekê bikin.

Helbet bêjeyên ku bi tenê awayê wan ê navdêr + hevalnav hene lê awayê wan ê hevalnav + navdêr nînin jî di kurmançîyê da hene. Bo nimûne bêjeyên

“serxweş, serhişk, sermezin, çavbirçî, çavteng, dilxweş, porsor, porkej” bi awayê “xweşser, hişkser, mezinsor, birçîçav, tengçav, xweşdil, sorpor, kejpör” peyda nabin di kurmancîyê da. Lê qesta me ew bêjeyên wekî “xweşhal” û “halxweş”ê ne ku du formên wan hene.

#### 3.2.6.4. Bêjeyên Lêkdayî ku bi “Qas”ê Çê Bûne

Gelek bêjeyên ku bi “qas”ê çê bûne û bûne formên leksîkalîze di kurmancî da hene. Ev bêje jî xwedî gelek varyantan in. Bo nimûne peyva “çiqas”ê li gor herêm û devokên cuda xwedî varyantên wekî “çiqqa, çiqes, çiqeys, çiqeyse, çiqo, çiqos, çiqwas, çuqas”, peyva “evqas”ê xwedî varyantên wekî “aqas, efqa, efqas, ev qas, ev qeys, evqa, evqeys, evqeyse, hevqas, evqo, evqos, hevqo, hevqos” û peyva “ewqas”ê xwedî varyantên wekî “aqa, aqas, awqa, awqas, ewqa, ew qas, ew qeys, ewqa, ewqeys, ewqeyse, haqas, hefqa, heqas, heqos, heqo, hewqa, hew qas, hewqas, hilqeys, hilqeyse, weqas, weqes, wiqas”ê ye. Di bêjeyên lêkdayî yên wekî “çiqas, evqas, ewqas”ê da ji ber ku leksîkalîzasyon çê bûye, divê em wan pêkve binivîsîn.

#### 3.2.6.5. Bêjeyên Lêkdayî ku bi Gihaneka “û”yê Çê Bûne

Gelek bêjeyên lêkdayî hene ku bi gihaneka “û”yê çê bûne. Di van cure bêjeyan da divê mirov rewşa leksîkalîzebûna wan li ber çavan bigire û li gor wê pêkve yan jî cuda binivîse. Bo nimûne “bejnûbal, çûnûhatin, danûstandin, derûdor, dorûber, dûrûdirêj, ferûfol, halûhewal, hayûbay, kesûkûs, navûnûç, qirûqal, qirûqal” formên leksîkalîzebûyî ne. Lê bikaranînên dam û dezgeh, misk û ember”, “nas û dost” û hwd ne formên leksîkalîzebûyî ne.

#### Encam

Ferhenga ortografîk yek ji karên kodîfikasyona zimanî ye ku ji bo standardîzasyona zimanekî gelekî giring e. Ev kar bi qasî giringbûna xwe jî karekî pisporane ye û giring e ku bi rê û rêbazên rast bê kirin. Berî ku karekî weha bê kirin divê di destpêkê da lijneyeka zimanî ku ji pisporan pêk tê bê avakirin. Piştî ku lijneyeka xwedî lîyaqet bê avakirin divê varyantên bêjeyan bîn tesbîtîkirin û berhevîkirin. Ji ber ku zimanekî mîna kurdî di sed û pêncî salên dawî da ji statu û otorîteyêkê bêpar maye, zimanekî standard çê nebûye û gelek varyantên bêjeyan parastî mane.

Helbet di kurmancî da jî wekî her zimanî gelek herêmên zimanî, jêrdîyalekt û devok hene û bi vê yekê ve girêdayî gelek varyantên bêjeyan hene. Ev varyant wekî me li jor jî dît ji aliyê fonolojîk, morfolojîk û semantîk ve gelek taybetmendiyên cihê li xwe digirin. Loma jî divê rewşa wan ya fonolojîk, morfolojîk û semantîk li ber çavan bê girtin û hin meyl û prensîp bîn dîyarkirin. Ji bo tesbîtîkirina prensîpên meylên biryardanê divê berbelavî, hevbeşbûna

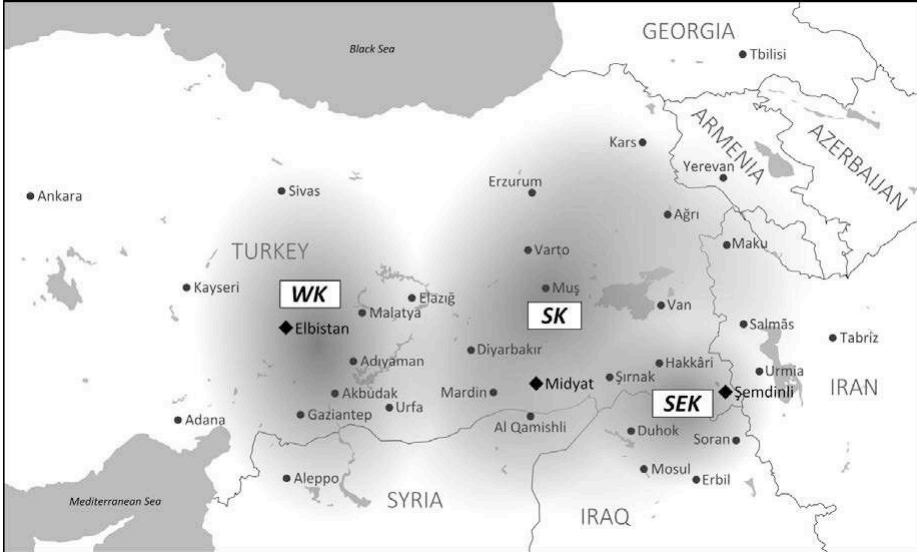
navbera dîyalektan, formên zimanê jêdeynkirî û formên kurdîbûyî li ber çavan bîn girtin.

Piştî ku prensîpên meylên biryardanê ji bo ferhenga ortografîk bîn tesbîtkirin, prosesa hilbijartina varyantekê ji nav varyantan ji bo zimanê standard, dikare dest pê bike. Di vê qonaxê da giring e ku mirov ne ji nav sînonîmên bêjeyan lê ji nav varyantan hilbijartinê bike. Ev yek ji bo parastina dewlemendîya zimanê gelekî giring e. Biryardana li ser bêjeyên ku bi pêşgir û paşgiran hatine darêjtin jî karekî zehmet e. Divê rewşa wan a semantîk li ber çavan bê girtin û biryar li gor wê bîn dayîn.

## Çavkanî /References

- Altuğ, H. (2019). *Rastnivîsina Kurdî (Kurmancî) Kürtçe İmla Kılavuzu*. Ankara: Sîtav.
- Aydoğan, M. (2012). *Rêbera Rastnivîsînê*. Stenbol: Rûpel.
- Baran, B. (2018). *Rêzimana Kurmancî*. İstanbul: Wardoz.
- Emînê Evdal (1958). *Xebernama Kurdîye Rastnivîsandinê*. Yêrêvan: Akademîya Ulmî ya R'SS Ermenîstanê Înstîtûta Tarîqê.
- Haco, Z. (?) *Bipêşveçûna dîrokî ya zimanê kurdî û hin taybetmendiyên wî yên xweser*. di Konferansa li ser Zimanê Kurdî da. Koln: Weşanên Komkar r. 45-61.
- Haig, G. & Öpengin, E (2015). *Kurmanji Kurdish in Turkey: structure, varieties, and status* in in: Bulut, Christiane (ed.) *Linguistic Minorities in Turkey and Turkic speaking minorities of the peripheries*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Haugen, E. (1966), *Language Conflict and Language Planning, The Case of Modern Norwegian*. Massachusetts:Harvard University Press.
- Komîsyon (2023). *Ferhenga Rastnivîsînê*, Weqfa Mezopotamyayê (xebata çapnebûyî)
- Kreyenbroek, P. G. (2005). *On the Kurdish language, in The Kurds A Contemporary Overview*. Taylor & Francis e-Library.
- Malmîsanij, M. (2012). *Ji bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî (Kurmancî)-Tirkî*. İstanbul: Rûpel
- Muhammed, H. (2015). *Parvekirina devokên kurmanc,* wergirtin ji: <https://zimannas.wordpress.com/2015/07/06/parvekirina-devoken-kurmanci/> (02.10.2023).
- Öpengin, E & Haig, G. (2014). Regional variation in Kurmanji: a preliminary classification of dialects, *Kurdish Studies* 3(143-176).
- Tan, S. (2015). *Rêzimana Kurmancî*. Stenbol: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê.
- Zêrevan, A. (1997). *Bingehên Rastnivîsandina Kurdîyê*. Stockholm: Nefel.

**Pêvek 1:** Nexşeya sê dîyalektên kurmancî (Öpengin&Haig, 2015, r. 37)



### **Extended Abstract**

The orthographic dictionary is very important for the standardization of a language. In this article, we have focused on the principles of preparing an orthographic dictionary. We have discussed some principles and made some suggestions.

The task of preparing an orthographic dictionary is a difficult task and should be done by professionals. Before the dictionary work begins, there are some tasks to be done. First of all, a language board should be formed, which consists of experts. This expert should mainly consist of linguists, but Kurdish literature and folklore experts should be included. After a competent board is formed, word variants should be identified and collected. Because a language like Kurdish has been deprived of status and authority in the last hundred and fifty years, a standard language has not been created and many variants of words have been preserved. The language board, which works as a language authority, must choose one of the word variants for the standard Kurdish language. The work of choosing variants is the work of codification. In Kurmanji, like any language, there are many linguistic regions, subdialects and accents, and there are many variants of words related to this. In this work, we have discussed three broad linguistic regions for Kurmanji, which differ from each other in terms of linguistic features. There are many synonyms and variants of words in these three different regions. These variants have some different characteristics from the phonological, morphological and semantic aspects. That is why their phonological, morphological and semantic situation should be taken into account and words should be selected according to those characteristics.

When decisions are made, the prevalence of words, commonalities between dialects, borrowed language forms and Kurdized forms should be taken into consideration. After these main principles, phonological, morphological and semantic principles should be defined. It is important that one should not choose among the synonyms of the words but choose among the variants. This is very important for the preservation of linguistic richness.

Some variants of words are simple, some are complex and some are complex words. Principles must be defined for each group. In determining the principles, their semantic status should also be taken into consideration. In this work, we have made some suggestions according to the different conditions and characteristics of the variants.